

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1996 metai

VILNIUS **pradai** 1997

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1996

VILNIUS 1996

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1996

VILNIUS 1997

UDK 947.45

Li 237

Redakcinė komisija

Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:

Kražių 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-776-74-0

© Lietuvos istorijos institutas, 1997

ANTANAS TYLA

**KAUNO STRATEGINĖ REIKŠMĖ
IR IŠVADAVIMAS XVII A. VIDURIO KARŲ METU**

Lietuvos ir Lenkijos valstybė XVII a. viduryje pateko į gana sudėtingą tarp-tautinių santykių būklę. Vien per dvejus metus ją užpuolė dvi valstybės — Rusija ir Švedija. Lietuvai teko kovoti dviejuose frontuose. Su Rusija išvien ėjo ir kazokai. Pirmoji 1654 m. užpuolė Rusija. Iš pat pradžių Respublikai karas su Rusija ir kazokais nesisekė. Savo užkariavimams pateisinti Rusija visuomet turėjo kokią nors susigalvotą ekspansyvią idėją. Neseniai ji savo ekspansiją grindė neva norėdama sukurti ir įtvirtinti pasaulyje socializmą ir komunizmą, o XVII a. ji siekė įsitvirtinti Europoje, prieiti prie Baltijos jūros ir įsitvirtinti ten, kur niekada nebuvo, kur gyveno kitos tautos bei buvo kitos valstybės. Todėl paskelbusi karą, pagrindines savo jėgas Rusija nukreipė į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, per kurią ji norėjo prieiti prie Baltijos. Lietuvos kariuomenė buvo keleriopai mažesnė už Rusijos armiją, todėl stabdyti agresorių buvę labai sunku. Karo veiksmai nuo pat pradžių vyko tik Lietuvos DK teritorijoje ir į Rusiją nepersimetė.

Antraisiais karo metais, 1655 m. vasarą, Rusijos caro Aleksejaus vadovaujama kariuomenė palengva brovėsi į Lietuvos DK gilumą ir pasiekė etnines lietuvių žemes. Tų metų rugpjūčio 8 d. po atkaklių mūšių rusai užgrobė ir nusiaubė Vilnių. Iš čia, degindami ir plėšdami pakeliui kaimus bei miestelius, jie patraukė į vakarus ir rugpjūčio 18 d. pasiekė, apiplėšė bei sudegino Kauną. Netoli Kauno, prie Karmelitų bažnyčios, Semiono Urusovo ir Jurijaus Boratinskio daliniai įrengė karo stovyklą. Iš čia rusai lapkričio 2 d. išvyko prie Lietuvos Brastos, Kaune palikę savo įgulą. Taip Kaunas antrą kartą atiteko priešui, įskaitant XIV a. viduryje vykusį kryžiuočių Kauno pilies apgulimą.

Rusijos okupantų rankose miestas išbuvo 6 metus. Tai buvo sunkūs, dramatiški metai. Užgrobęs Vilnių, Rusijos caras pasiskelbė Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu.

Visoje okupuotoje Lietuvos dalyje rusai siekė amžiams įsitvirtinti ir priversti vietos gyventojus pasiduoti caro globon, prisiekti jam. Priesaika buvo pagrindas okupuoto krašto žmones valdyti ir naudoti juos savo tikslams.

Rusams užgrobus Kauną, Žemaitiją, Upytės, Ukmergės, Brėslaujos pavietai ir dalis Kauno pavieto pagal Kėdainių sutartį palengva atsidūrė Švedijos karaliaus karinės administracijos valdžioje. Lietuvos visuomenės padėtis tapo nepavydėtinai kebli. Reikėjo susiorientuoti ir rasti savo, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečio, principinę vietą, niekuo nenusikalstant savo pilietiškumui ir nepasiduodant svetimųjų įtakai.

Rusijos okupuotos Lietuvos dalies riba ties Kaunu ėjo Nevėžio upe. Kaip žinoma, ta Lietuvos dalis, kurią pagal Kėdainių sutartį kontroliavo švedų karinė administracija, po 1656 m. gegužės—birželio mėn. įvykusio sukilimo atkūrė savo suverenitetą. Taigi Žemaitijos Kunigaikštystė, Upytės, Ukmergės, Brėslaujos pavietai ir Kauno pavieto dalis tapo placdarmu Lietuvai išvaduoti nuo rusų. Tėn susitelkė bajorų laisvanoriškai mobilizavusis pašauktinių kariuomenė ir lauko etmono Vincento Korvino Gosievskio 1656 m. rudenį atvesta reguliari kariuomenė, kuri kariavo prieš švedų kariuomenę Kurše, vykdė karines operacijas rusų okupuotoje Lietuvos teritorijoje. Taigi nuo 1656 m. vasaros Nevėžis ir iš dalies Neris ties Kaunu tapo išsivadavusios Lietuvos riba, o rusų užgrobtas Kaunas — savotišku katalizatoriumi, žadinusiu gretimų regionų Lietuvos gyventojų pilietinį sąmoningumą ir pareigos jausmą.

Šio straipsnio tikslas yra pabandyti atskleisti to meto Kauno strateginės reikšmės suvokimą, įvertinimą ir panaudojimą, jo, kaip rusų okupacinės citadelės, žalą aplinkiniam regionui, Kauno išvadavimo organizavimą. Problemos subjektais pasirinkta Lietuvos kariuomenės vadovybė, švedų kariuomenės vadai, Kauno pavieto, Žemaitijos ir kitų regionų bajorai. Šie klausimai nėra specialiai nagrinėti. Tačiau apie tai yra užsimenama kitokius tikslus turėjusioje istoriografijoje: Konstantino Gukovskio, Jono Puzino, Vytauto Bičiūno rašytose Kauno miesto istorijos apžvalgose, žymaus istoriko Adolfo Šapokos studijoje apie Kėdainių sutartį, sovietinio rusų istoriko Aleksandro Malcevo tendencingame darbe apie Rusijos invaziją į Lietuvą¹. Apie tai užsimenama to meto amžininkų atsiminimuose. Apie rusų okupaciją yra publikuota tik maža dalis archyvinės medžiagos. Archyvuose tebesaugoma Žemaitijos ir gretimų pavių bajorų seimelių bei konfederacijų korporaciniai sprendimai, politinių ir karo veikėjų raštai bei laiškai.

¹ К. Гукковский, *Город Ковно: Памятная книжка Ковенской губернии на 1904 год*, Ковна, 1903, с. 26—29; J. Puzinas, *Kaunas nuo Žalgirio kovos iki 1812 m.*, J. Puzinas, *Rinktiniai raštai*, t. 2; *Kultūros politikos istorija*, Chicago, 1983, p. 113—114; V. Bičiūnas, *Kaunas 1030—1930*, Kaunas—Marijampolė, 1930; A. Šapoka, *1655 metų Kėdainių sutartis arba švedai Lietuvoje 1655—1656 metais*, Vilnius, 1990; А. Мальцев, *Россия и Белоруссия в середине XVII века*, Москва, 1974.

Kaunas, išsidėstęs dviejų didelių upių santakoje, svarbių kelių kryžkelėje, dėl geografinės padėties ir pilies buvo svarbus gynybos taškas. Be abejo, tai suprato ir Lietuvos kariuomenės vadovybė. Po to, kai rusai įsibrovė į Vilnių, Lietuvos didysis etmonas Jonušas Radvila po mūšių su pagrindine kariuomene, pasitraukė, deja, ne Kauno link, bet pro Kiemelius, Maišiagalą, Žeimius — į Kėdainius. Kaunas liko be karinės priedangos ir apsaugos. Tokį J. Radvilos maršrutą lėmė Vilniaus gynybos planas, t.y. sumanymas neleisti rusams per Žaliąjį tiltą persikelti į kitą Neries krantą. Nuo Žaliojo tilto prieigų nebeliko kito maršruto, kaip tik tas, kuriuo J. Radvila ir nužygiavo. Tačiau tai nereiškė, kad nebuvo įvertinta Kauno strateginė reikšmė. Ją suprato ir J. Radvila, ir jo sąjungininkai — švedų karo vadai. Kaunas buvo vertinamas kaip svarbus atramos punktas. Traukdamasis nuo Vilniaus į Kėdainius, J. Radvila rugpjūčio 15 d., t.y. likus 3 dienoms iki Kauną užgrobė rusai, iš Žeimių siųstame Švedijos karaliaus vietininkui Gabrieliui Magnus de la Gardie laiške kvietė jį tuojau atvykti su kariuomene padėti ginti Kauną. Pas de la Gardie nuvykęs J. Radvilos pasiuntinys Gabrielis Liubeneckis aiškino, dėl ko J. Radvila nepasiruošė Kauno gynybai. Pirmiausia esą Lietuvos kariuomenė patyrė nuostolių, neleidama Vilniuje persikelti rusams per Nerį. Antra, Lietuvos kariuomenė turėjo mažai pėstininkų, o be jų negalėjo sustoti Kaune ir jį fortifikuoti. Ir trečia, J. Radvila, matydamas rusų kiekybinį pranašumą, nesiryžo stoti ir priešintis tarp dviejų upių. Todėl Kauną apginti įmanoma tik sulaukus švedų karinės pagalbos².

Švedų karinė vadovybė irgi suprato Kauno strateginę reikšmę. Gavusi iš J. Radvilos sutikimą ir leidimą švedų kariuomenei įžengti į Lietuvą, ji pirmiausia siekė įsitvirtinti Biržuose ir po to Kaune. De la Gardie jau anksčiau laiške vienam iš karo vadų Gustavui Levenhauptui įsakė kuo greičiau žygiuoti į Lietuvą ir skubėti užimti Kauną. Tačiau G. Levenhauptas tik rugpjūčio 17 d. pasiuntė 7 kuopas pėstininkų ir 200 raitelių Biržams užimti. Iki Kauno dar buvo toli, o prie jo jau artinosi rusai. G. Levenhauptui buvo įsakyta pasiųsti į Kauną 100 karių³. De la Gardie vykdamas į Lietuvą buvo numatęs įsitvirtinti Kaune.

Švedų kariai iš tikrųjų į Kauną buvo atvykę, kai iš ten rusai, matyt, žvalgai, buvo pasitraukę. Tačiau netrukus rusai švedus išstūmė, 20 jų karių ir leitenantą paėmė ir nelaisvę⁴. Steponas Medekša savo atsiminimuose rašo, kad 1655 m. rugsėjo 9 d. prie Kauno, kitoje Neries pusėje (Vilijampolėje?), radęs 16 švedų karių įgulą. Jiems „Maskva nieko nedarė ir vieni kitiems netrukė“⁵. Minima, kad Kaune švedai buvo

² A. Šapoka, min. veik., p. 58.

³ Ten pat, p. 87.

⁴ Ten pat, p. 79.

⁵ S. Medeksa, *Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654—1668*, Kraków, 1875, s. 18—19.

įsirengę įtvirtinimus. Tačiau pulti rusus jie nesiryžo, nors jiems, kaip tvirtina A. Šapoka, ir labai buvo reikalingas Kaunas⁶. Švedų vadovybė vengė bet kokio susidūrimo ar konflikto su rusais⁷.

Kyla klausimas, ar iš viso kas nors gynė Kauną nuo rusų. J. Radvila prašė švedų pagalbos, pats vienas nenorėdamas stoti prieš kiekybiškai pranašesnę priešą. Jis net neturėjo žinių, kokie rusų daliniai artinasi prie Kauno⁸. Tuo metu buvo mobilizuoti Kauno visuotinio šaukimo prievolinkai. Tačiau žinių apie jų karo veiksmus nerasta. Pasipriešinimas buvo rengiamas, neleidžiant rusams veržtis toliau į vakarus nuo Kauno, už Nevėžio į Žemaitiją. 1655 m. rugpjūčio 26 d. laiške J. Radvila džiaugėsi, kad rusai per upę keltis nedrįsta, kad juos valstiečiai perkelose ir miškuose užpuldinėja ir naikina, kad ir jis su savo kariuomene neseniai Raudondvaryje visą šimtinę išskynęs⁹. Mikalojus Kazimieras Šemeta publicistinėje poemoje „Reliacija apie Žemaitijos patekimą ir išėjimą iš švedų globos“, be kitko, rašo, kad, kai rusai jau prie Kauno buvo, „kelis kartus [jie] su žvalgais žemaičių susidūrė, etmonas jiems įsakė atkirtį duoti“¹⁰. Ir tik po to prie Josvainių susirinkę atsakingi už saugumą žmonės bendrai svarstė, kaip toliau priešintis rusams.

M. Vorbekas-Lettowats atsiminimuose rašo, kad iš Lietuvos kariuomenės stovyklos prie Kėdainių buvo siunčiami Kauno link žvalgų būriai, kurie nemažai sunaikino priešų ir parsivarydavo belaisvių¹¹. M.K. Šemeta stebėjosi, kad tie belaisviai lengvai buvo paleidžiami.

Rusai taip pat suprato Kauno strateginę reikšmę: jį siejo su Vilniaus užgrobiimu ir išlaikymu. Rusijos caras 1655 m. rugsėjo 20(10) išvykdamas iš Vilniaus į Maskvą sustiprino Vilniaus ir Kauno apsaugą¹². Kaune okupantai turėjo geras sąlygas įsitvirtinti. Prie Kauno per Nerį jie pasistatė tiltą, o įsitvirtino santakoje. 1655 m. spalio 4 d. pas rusų įgulos vadą apsilankiusiems švedų atstovui B. Skyttė, *incognito* J. Radvilai ir Lietuvos kariškiui M. Korfui rusas pasakojo, kad pilį norima paversti stipria tvirtove ir jau kasami apkasai¹³. Kaip rodo įvairūs to meto šaltiniai, rusai tikrai buvo įsitvirtinę Kauno pilyje ir pavertė ją savo tvirtove.

⁶ A. Šapoka, min. veik., p. 96.

⁷ Ten pat, p. 62, 83, 87.

⁸ 1655 08 26. Kėdainiai. J. Radvilos laiškas B. Radvilai, E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno; Witebsk, 1859, s. 388.

⁹ Ten pat.

¹⁰ Mikalojaus Kazimiero Šemetos „Reliacija“, *Senoji Lietuvos literatūra, 2 kn.*, Vilnius, 1994, p. 77.

¹¹ M. Vorbek-Lettow, *Skarbnica pamięci: Pamiętnik lekarza króla Władysława IV*, Wrocław etc., 1968, s. 252.

¹² A. Šapoka, min. veik., p. 93.

¹³ Ten pat, p. 96.

Rusų įgula Kaune buvo periodiškai pastiprinama kariais ir ginklais. 1658 m. kovo mėn. į Vilnių buvo atsiųsti 5 rusų pulkai, gabenama amunicija. Matyt, dalis pastiprinimų ėjo į Kauną. Tų metų pavasarį nutrūkus Respublikos deryboms su Rusija dėl taikos, iš Vilniaus į Kauną ir Gardiną buvo pasiųsta J. Dolgorukio vadovaujama rusų kariuomenė. Ji turėjo uždavinį veržtis į Žemaitiją ir kitas Lietuvos vietas. Persikėlę per Nerį, rusai sustojo Masaličių (?) kaime¹⁴. Deryboms atsinaujinus, ši rusų kariuomenė buvo atšaukta į Vilnių¹⁵. Tačiau, kai tų metų rudenį karo veiksmai atsinaujino, rusai po kurio laiko pradėjo veržtis link Brėslaujos, Biržų ir Ukmergės. Priešui suaktyvėjus, į Kauną 1659 m. pavasarį buvo pasiųstas karinis dalinys, kurį sudarė 1100 karių¹⁶. Tai buvo bene didžiausias rusų įgulos Kaune pastiprinimas po to, kai nuo Karmelitų pasitraukė čia stovyklavusi S. Urusovo vadovaujama priešų kariuomenė. 1660 m. vasarą Kaune buvo 200 rusų¹⁷.

Kauno miestiečių gyvenimas okupacijos metais mažai tyrinėtas. Jie patyrė okupantų smurtą, grobimus, beteisiškumą. Rusų įgula ne tik laikė karines pozicijas, bet ir plėšė gyventojus, reikalavo duoklių, mokesčių, naikino jų turtą, žudė civilius gyventojus, reikalavo jų priesaikos carui. Kaip atrodė Kaunas po to, kai jį nusiaubė rusų kariuomenė, bent iš dalies atspindi S. Medekšos, 1655 m. rugsėjo 9 d. važiuosio per miestą, įspūdžiai: „Užėjome į parapijinę ir vienuolių bažnyčias, nes tik jų pastatai išliko, tačiau altoriai išgriauti, sužaloti, vietomis apdeginti, knygos išdraskytos, mirusieji iš karstų išvartyti, į ką su gailėsčiu vos žiūrėti galėjome. O mūrinių sveikų iki pamatų namų beveik nematyti. Prie parapijos bažnyčios sėdėjo keliolika suvargusių moterų ir mergaičių; <gulėjo> penki lavonai, nuo kurių sklido bausis kvapas <...> Toliau mums eiti neleido ir tai per jėgą pamatėme tas bažnyčias, nes grasinta. Visame mieste tiktai vienas naujas bravoras, bet ir tas derva išteptas, mat negalėjo jo sudeginti. Prie Šv. Kryžiaus bažnyčios, lauke prie Nemuno, Maskvos pėstininkų stovykla apie 14 vėliavų, kurios galėtų turėti 600 ar 700 žmonių <...> Pakeliui pilna lavonų, kaimai, miesteliai, dvarai sudeginti, sunku pamatyti sveiką varganą trobelę“¹⁸.

Kauno gyventojai išsibėgiojo. Dalis pirklių apsigyveno Kėdainiuose¹⁹. Rusai siaubė arčiausiai Kauno buvusias vietas: 1655 m. rugsėjo 1 d. užpuolė ir išžudė

¹⁴ *Акты московского государства*, Спб, 1894, т. 2, с. 610—611.

¹⁵ А. Мальцев, *min. veik.*, p. 119.

¹⁶ *Теп пат*, p. 121.

¹⁷ 1660 07 30 (08 09). Raštas J. Chovanskiui, *Акты московского государства*, т. 3, с. 120.

¹⁸ S. Medeksza, *min. veik.* p. 17—18.

¹⁹ 1660 02 12 (20). Kaunas. Rusijos papulkininkio S. Jurjevo raštas Kėdainių seniūnui S. Oborskiui, *Археографический сборник документов относящихся к истории Северозападной Руси*, Вильна, 1870, т. 8, с. 379.

Zapiškio bažnyčioje susirinkusius žmones²⁰, pasiekė ir nusiaubė Viktorinui K. Mlečkai priklausiusį Dotnuvos miestelį ir dvarą, išsivarė gyvulius, sunaikino dvaro dokumentus, kvitus²¹. Ypač nuo okupantų kentėjo Raudondvaris ir jo apylinkės. 1660 m. ankstyvą pavasarį Raudondvarį aplankęs Kėdainių seniūnas S. Oborskis dvaro savininkui B. Radvilai rašė, kad apie 20 iš 84 likusių dvaro valstiečių neturi nei arklių, nei pakinktų, nei sėklos ir nežino, kaip jie žemę įdirbs ir apsės. Dvaro klojimą, svirnius ir arklides rusai sudegino, o pats dvaro pastatas, nors ir sveikas, tačiau be langų. S. Oborskis žadėjo padėti valstiečiams sėkla, vykti į Kauną tartis su rusų įgulos vadu, kad liautųsi puldinėjęs ir plėšikavęs²². Po 6 okupacijos metų Raudondvario tįjūnaitis Stasiulis Povilaitis Žemaitijos pilies teisme aktavo paliudijimą, kad prie Nevėžio buvusiame Slomėnų miestelyje ir Raudondvario dvaro kaimuose yra 68 tušti dūmai, Slomėnų smuklės vietoje — žole apaugęs sklypas. Akte pažymėta, kad šių nuostolių kaltininkai yra rusai, kurie nuolat iš Kauno pilies užpuldinėjo²³. Vilijampolė buvo taip nusiaubta, kad Boguslavas Radvila jai atgaivinti ryžosi 8 metams atleisti gyventojus nuo činšo mokėjimo, duoklės davimo ir bet kokių kitų prievolių²⁴. Rusų kareiviai užpuldinėjo ir į turgų Kaune vykstančius valstiečius. Rusų įgulos vadas Sila Jurjevas laiškuose aiškinosi Raudondvario dvaro valdytojui Steponui Oborskiui, žadėdamas daugiau į Kauną atvykstančių su prekėmis valstiečių nebeskriausti ir kvietė vykti į turgų²⁵.

Bene paskutinis rusų kariuomenės grobiamasis antpuolis iš Kauno pilies buvo surengtas 1661 m. balandžio 28 dieną. Tuomet jie sudegino 3 kaimus, matyt, bajorų 6 dūmus. Kaip rašė Kėdainių seniūnas, nemažai bajorų ir valstiečių iškaipo, 5 bajorus išsivarė į nelaisvę²⁶.

Rusų kariuomenė pagrobė trijų Kauno bažnyčių — Bazilikos, Šv. Jurgio ir Šv. Trejybės — dokumentus, išvežė juos į Vilnių ir sudegino²⁷.

Be viso kito, okupantai Kauną pasirinko centru Rusijos valdžiai įtvirtinti. Jame įsikūrė rusų vaivada Semionas Lvovas, kuriam caras buvo pavedęs reikalauti ir priimdinėti Lietuvos DK piliečių priesaikas. Jam talkino į Kauną su caro raštu

²⁰ A. Šapoka, min. veik., p. 94.

²¹ A. Tyla, Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare 1655—1661, *Žemaičių praeitis, t. 1*, Vilnius, 1990, p. 106.

²² 1660 03 08. Kėdainiai. S. Oborskio laiškas B. Radvilai, *Археографический сборник...*, т. 8, с. 381—382.

²³ 1661 09 10 Žemaitijos pilies teisme aktuotas S. Povilaičio raštas, *VUB*, f. 7, nr. 14473, l. 432.

²⁴ 1662 11 02. Karaliaučius. B. Radvilos raštas Viliopolio gyventojams, ten pat, f. 4, nr. 232, l. 70.

²⁵ 1660 03 04 S. Jurjevo raštas S. Oborskiui, ten pat, l. 72.

²⁶ 1661 05 02 Kėdainiai: Kėdainių vaito Povilo Prozoro laiškas B. Radvilai, *Археографический сборник...*, т. 8, с. 391—392.

²⁷ V. Bičiūnas, min. veik., p. 44.

atvykęs ir su okupantais kolaboravęs, vėliau rusų pulkininku tapęs Stanislovas Vincentas Orda. Jis važinėjo po miestus, miestelius, dvarus bei kaimus ir grasindamas vertė miestiečius, bajorus ir žemdirbius prisiekti carui. Už tai jis iš Lvovo gaudavo brangių dovanų, kailių, o pats dovanas imdavo iš prisiekusiųjų. Kaip tvirtinama, Kaune prievartinę priesaiką davė 647 Kauno ir kt. pavietų bajorai, 135 įvairių miestų miestiečiai, 1852 valstiečiai ir kitokios kilmės žmonės²⁸. Be to, S.V. Orda Kauno paviete ir kitose vietose rinko ir perduodavo okupantams padūmės ir kt. mokesčius, telkė karines pajėgas prieš Lietuvos kariuomenę²⁹.

Rusų įgula Kauno pilyje buvo kaip rakštis Lietuvos išsilaisvinimo kare. Visą laiką reikėjo saugotis okupantų išpuolių, ji paralyžiavo karinių dalinių manevravimą. Pasirašius Kėdainių sutartį, teritorijos, kurią kontroliavo Švedijos karinė administracija, apsauga nuo rusų antpuolių priklausė švedams. Tačiau po sukilimo, kuriuo švedų karinė administracija buvo panaikinta, apsauga priklausė aplinkinių regionų politinei visuomenei, o nuo 1656 m. rudens ir reguliariajai Lietuvos kariuomenei. Nemėžio—Vilniaus paliaubų tarp Respublikos ir Rusijos sutartis pristabdė atvirus karo veiksmus. Tačiau įtampa išliko, nes okupuotų Lietuvos miestų, ypač sostinės Vilniaus, išvadavimas buvo svarbus visos Lietuvos DK išvadavimo etapas.

1658 m. buvo imtasi ryžtingų žingsnių Vilniui ir Kaunui išvaduoti. Rugpjūčio mėn. netoli Kauno, Lapėse, buvo sutelkti Ukmergės pavieto visuotinio šaukimo principu sudarytas kazokų dalinys, vadovaujamas to pavieto rotmistro Mikalojaus Šemetos, kiti to pavieto pašauktiniai ir Kazimiero Žeromskio vadovaujami reguliariosios kariuomenės daliniai. Vienas šio junginio dalinys atvyko prie Kauno ir kitoje Neries pusėje sutriuškino nemažą rusų dalinį. Bėgdami priešai susigrūdo ant tilto, tiltas neišlaikė ir nemažai jų nuskendo. To mūšio dalyvis Jonas Vladislovas Počobutas—Odlanickis savo dienoraštyje užrašė: „Ir taip mūsų žymia pergale pasiekė ir triumfavo“³⁰. Tačiau ta pergalė neilgai teko džiaugtis. Staiga iš šono atakavęs kitas rusų dalinys padarė daug nuostolių. Po šito susidūrimo ryžtingesnių veiksmų prieš okupantų įgulą Kaune tais metais nebebuvo. Stovykloje prie Lapių buvusios kariuomenės dalis nužygiavo link Kuršo, dalis su lauko etmonu Vincentu Gosievskiu — prie Vilniaus. Tačiau rusų įgulai blokuoti Lietuvos didžiojo etmono Povilo Sapiegos įsakymu buvo paliktas pašauktinių ir samdytos kariuomenės — vengrų pėstininkų dalinys. Pėstininkams vadovavo Konstantinas Bykovskis Mordosa. Kauno pavieto pašauktinių 1659 m. sausio 29 d. paliudijime

²⁸ А. Мальцев, *min. veik.*, p. 139—140.

²⁹ 1661 04 20. Varšuva. R. Voropajaus parodymai prieš S.V. Ordą. *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, Вильна, 1909, т. 34, с. 227—228.

³⁰ J.W. Poczubut—Odlanicki, *Pamiętnik (1640—1684)*, Warszawa, 1987, s. 118.

nurodoma, kad jie stovi Kaune, kad K. Bykovskis Mordosa atvyko atimti iš priešo Kauno pilį, kelis kartus ją atakavo, prie mūrų buvo sužeistas į ranką, iš karo lauko nepasitraukė ir kartu su pašauktiniais išbuvo ten 14 savaičių³¹. Prie Kauno budėjo ir Upytės pavieta pašauktiniai, vadovaujami pakamarės Andriejaus Kurbskio Jaroslavskio³².

Lietuvos karinė vadovybė vėl Kaunu susirūpino, kai 1659 m. rusai pradėjo veržtis nuo Brėslaujos gilyn į Lietuvą, o į Kauną buvo atsiųstas gausus rusų dalinys. Lauko etmono pareigas ėjęs Samuelis Komorovskis, pranešęs apie besiveržiančių rusų pavojų, pakvietė bajorus rinktis ir pasirūpinti paviety saugumu³³. Žemaitijos generalinis seniūnas Jurgis Hlebavičius, kuriam valdovas buvo pavedęs rūpintis visuotiniu šaukimu, pakvietė bajorus į Raseinius aptarti padėtį. Beveik tuo pačiu metu toliau nuo Kauno buvęs Lietuvos didysis etmonas P. Sapiega universalu pakvietė visus, kas tik save bajoru laiko, sėsti ant žirgų ir 1659 m. kovo 12 d. susirinkti prie Kauno³⁴. Sustiprėjus rusų pavojui iš Kauno įgulos, Veliuonos, Jovvainių ir Tendžiogalos paviety bajorai buvo pakviesti susirinkti prie Krakų ir vykti saugoti Žemaitijos sienos nuo Kauno pusės³⁵. Ten pat buvo nukreipti Vilkijos ir Ariogalos paviety bajorai, kurie buvo kviečiami pasitelkti į pagalbą ir valstiečius³⁶.

Kaip reagavo minėtų paviety bajorai į iškilusį pavojų ir atsakingų pareigūnų kvietimą? Iš Vilkijos paviety pulkininko Jono Przystanowskio universalu to paties paviety bajorams matyti, kad abejingumo bent iš pradžių buvo daugiau, negu pareigingumo. Pulkininkas su nuoskauda rašė, kad susirinko tik maža dalis pašauktinių ir tie patys tuojau išsivažinėjo į namus. Apie tai sužinojęs priešas iš Kauno pilies užpuolė Raudondvario miestelį, dvare buvusius žmones iškapojo, namus padegė ir nenubaustas į Kauną sugrįžo³⁷. Kiek anksčiau bajorų abejingumu į kvietimą rinktis ir apsvarstyti padėtį nusiskundė ir Žemaitijos Kunigaikštystės vėliavininkas Jonas Gruževskis³⁸.

³¹ 1659 01 29. Kaunas. 13 Kauno pašauktinių paliudijamasis raštas dėl K. Bykovskio Mordosos karinės tarnybos, *VUB*, f. 7, nr 14471, l. 477.

³² 1663 06 15. B.v. A. Kurbskio Jaroslavskio ir jo žmonos Cecelijos skundas prieš Joną Vierzbovskį, *Акты издаваемые Виленскою комиссиею...*, т. 34, с. 271—272.

³³ 1659 02 11. Prie Žagarės. S. Komorovskio universalas, *VUB*, f. 7, nr 14471, l. 155.

³⁴ 1659 02 19. Pružanai. P. Sapiegos universalas Žemaitijos Kunigaikštystės senatoriams, pareigūnams ir visiems bajorams, ten pat, l. 167.

³⁵ 1659 06 11. Stovykla prie Platelių. V.K. Mlečkos universalas, ten pat, l. 292.

³⁶ 1610 06 10. Stovykla prie Platelių. V.K. Mlečkos universalas Ariogalos, Jovvainių, Tendžiogalos, Veliuonos ir Vilkijos pareigūnams ir bajorams, ten pat, l. 293.

³⁷ 1659 02 26. Prie Kviestu. J. Przystanowskio universalas Vilkijos paviety bajorams, ten pat, l. 294.

³⁸ 1659 02 26. Raseiniai. J. Gruževskio universalas Žemaitijos Kunigaikštystės senatoriams, pareigūnams ir visiems piliečiams, ten pat, l. 102.

Matyt, pareigūnų priekaištai paskatino bajorų pilietinės atsakomybės suvokimą, nes 1660 m. pradžioje J. Gruževskis universale pažymėjo, kad Ariogalos, Josvainių, Tendziogalos, Veliuonos ir Vilkijos pavietų bajorai stovi sargyboje prie sienos nuo Kauno pusės ir kvietė juos toliau budėti³⁹. Valdovas Jonas Kazimieras net išdavė Vilkijos pavietui raštą, kuriuo už pavieto bajorų nuolatinį sienos nuo Kauno pusės saugojimą vasarą ir žiemą uždraudė reguliariajai kariuomenei sustoti jų dvaruose⁴⁰.

Lietuvos kariuomenės ryžtingam puolimui ir Kauno išlaisvinimui iki 1660 m. pavasario trukdė nepertoliausiai — Kurše — vykę karo veiksmai su Švedijos kariuomene. Olivos taikos pasirašymas iš karto atpalaidavo Lietuvos karines pajėgas. Lietuvos kancleris Kristupas Pacas džiaugėsi: „Smagiau mums dabar eis reikalai su Maskva, kai su vienu tiktai priešininku turėsime tvarkytis“⁴¹. Dabar daugiau jėgų buvo galima skirti Vilniui, Kaunui ir kitiems didžiausiems Lietuvos DK miestams išvaduoti. Šiuos klausimus svarstė senatoriai kartu su valdovu. 1660 m. rugpjūčio mėn. valdovas universale Žemaitijos Kunigaikštystės senatoriams, pareigūnams ir bajorams, pasidžiaugęs Olivos taikos pasirašymu, pabrėžė, kad dabar bus sprendžiamas ir Lietuvos DK išvadavimo nuo priešų reikalas. Kadangi valstybė negalėjo pasamdyti reikiamo kiekio kariuomenės, valdovas numatė pasinaudoti visuotinio šaukimo prievolės principu sudarytais kariniais daliniais. Šiame universale valdovas pirmąsyk iškėlė Kauno išvadavimo svarbą. Kaunas su Gardinu buvo įvertinti kaip labai reikšmingi prekybos Nemunu ir Nerimi punktai. Jų okupacija trukdė prekybą, o kartu ir valstybės išdo papildymą.

Šiuo universalu valdovas pavedė Žemaitijos Kunigaikštystės, Upytės ir Kauno pavietų pašauktinei kariuomenei „kuo greičiau surasti būdą Kauno pilį iš Maskvos žmonių atsiimti“, t.y. išlaisvinti Kauną. Buvo paskelbta visuotinio šaukimo mobilizacija. Po dviejų savaitių pašauktiniai turėjo sėsti ant arklių ir išvyti okupantus iš Kauno. Toks buvo valdovo įpareigojimas⁴². Žemaitijos pašauktiniai rinkosi vangiai, todėl buvo sudaryta samdytų husarų vėliava. Ją sudarė 101 raitelis. Vėliavai vadovavo V.K. Mlečka.

Apie Kauno pilies išlaisvinimo operaciją duomenų nepavyko rasti. Rusų korespondencijoje nurodoma, kad 1661 m. balandžio mėnesį jų įgula Kaune buvo apgul-ta⁴³. Yra minima, kad Kauną išvadavo Lietuvos kanclerio Kristupo Paco vadovau-

³⁹ 1660 02 06. Raseiniai. J. Gruževskio universalas, *VUB*, f. 7, nr 14472, l. 102.

⁴⁰ 1660 05 03. Gdanskas. Jono Kazimiero universalas, ten pat, l. 322—323.

⁴¹ Cit. iš: A. Tyla, *Žemaitija Lietuvos išlaisvinimo kare...*, p. 107.

⁴² 1660 08 b.d. Lvovas. Jono Kazimiero universalas, *VUB*, f. 7, nr 14472, l. 493—494.

⁴³ 1661 04 25 (15). Pskovas. T. I. Ščerbatovo raštas, *Акты московского государства*, т. 3, с. 355.

jama kariuomenė. K. Gukovskis, o juo sekdami J. Puzinas ir V. Bičiūnas paskelbė, kad Kaunas buvo išvaduetas 1661 m. balandžio 28 d.⁴⁴. Jie tiesiog nesuprato dokumento, kuriuo rėmėsi, teksto. Kėdainių vaitas Povilas Prozoras laiške B. Radvilai, tuo metu gyvenusiam Karaliaučiuje, rašė, kad tą dieną rusai tik įvykdė iš Kauno išpuolį ir sudegino tris kaimus, 6 dvarus, iškapojo nemažai valstiečių ir 5 bajorus paėmė į nelaisvę. Apie tai, kad rusai iš Kauno buvo išvyti, laiške visai neužsimenama⁴⁵. Kituose dokumentuose yra užuominų apie vėliau vykusius rusų puldinėjimus. Patys rusai, tiesa, ne iš Kauno, bet iš Polocko 1661 05 19 (29), 06 06 (16), 08 19 (29) pranešinėjo, kad Vilniuje, Gardine ir Kaune tebėra rusų kareivių⁴⁶. Kaip žinia, Vilnius buvo išvaduetas 1661 12 02 d.⁴⁷ Taigi Kauno okupacija užsitęsė kiek ilgiau. Jonas Antanas Chrapovickis savo dienoraštyje pažymėjo, kad „Kaunas pasidavė“ *Kowno zdato się* 1661 12 26 d.⁴⁸. Remiantis šiuo šaltiniu, galima tvirtinti, kad Kaunas buvo išvaduetas nurodytą dieną. Taigi miestas buvo okupuotas 6 m. 4 mėn. ir 8 d. Valdovas rašte apie seimo sušaukimą pažymėjo Vilniaus ir Kauno išvadavimą kaip svarbią pergalę prieš Maskvą⁴⁹.

Kitais, 1662 metais, valdovas jau dėjo pastangų Kaunui atstatyti: miestiečius 10 metų atleido nuo rinklių, mokesčių ir maitų, sugriautoms miesto sienoms bei Nemuno ir Neries krantinėms atstatyti ir sutvarkyti leido Kauno miestui 4 metus karališkuose miškuose gaminti ir gabenti be maitų į Prūsus potašą, ažuolinius luitus⁵⁰. Tuo metu Kauno pilis buvo komendanto žinioje⁵¹ ir joje, matyt, buvo Lietuvos kariuomenės įgula.

Baigiant reikia pasakyti, kad XVII a. vidurio karų metu Lietuvos karinė vadovybė dėl susidariusių aplinkybių nepanaudojo Kauno strateginės padėties kraštui ginti nuo Rusijos kariuomenės. Okupantai rusai pasinaudojo Kauno pilimi ir paverė ją savo tvirtove, iš kurios vykdė plėšikavimus apylinkėse, brovėsi į Žemaitiją. Apsauga nuo jų antpuolių skatino gretimų regionų piliečių politinį sąmoningumą, pareigos savo Tėvynei suvokimą ir vertinimą.

⁴⁴ K. Gukovskis, min. veik., p. 28; J. Puzinas, min. veik., p. 114; V. Bičiūnas, min. veik., p. 45.

⁴⁵ 1661 05 02. Kėdainiai. P. Prozoro laiškas B. Radvilai, *Археологический сборник...*, т. 8, с. 391—392.

⁴⁶ *Акты московского государства*, Спб., 1901, т. 3, с. 378, 382, 428.

⁴⁷ A. Kersten, *Stefan Czarniecki, 1599—1665*, Warszawa, 1963, s. 455.

⁴⁸ J. A. Chrapowicki, *Dariusz, część pierwsza: lata 1656—1664*, Warszawa, 1978, s. 323.

⁴⁹ S. Ochmann, *Sejmy z lat 1661—1662: Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej*, Wrocław, 1977, s. 154.

⁵⁰ V. Bičiūnas, min. veik., p. 45, 46.

⁵¹ 1663 04 14. Kėdainiai. Kėdainių seniūno B. Kochanovskio laiškas B. Radvilai, *Археологический сборник...*, т. 8, с. 400.

Summary

ANTANAS TYLA

THE STRATEGICAL IMPORTANCE OF KAUNAS AND ITS LIBERATION DURING THE WARS OF THE MIDDLE OF 17TH CENTURY

The Grand Duchy of Lithuania (GDL) lived in the middle of 17th century through a difficult period of Russian occupation. In 1654 Russia declared war on Lithuania and Poland. In the summer of 1655 Russians occupied the larger part of GDL. They captured the capital Vilnius and an important strategical centre situated to the west from it, in the confluence of Nemunas and Neris, Kaunas. Kaunas became an advanced post of Russians. The city remained in the hands of Russians till 1661. From it Russians organized predatory sallies on the local people living on its environs: they plundered, set houses on fire, killed people. The neighbouring lands situated to the west and north from Kaunas became free in the spring of 1656 and became the bridge—head of Lithuania's liberation. Lacking the regular army a hired army of noblemen was formed which defended people from the Russian assaults. The armistice concluded between the Republic and Russia for some time kept the Lithuanian army from active military operations against the Russian citadel in Kaunas. However, in 1658, the blockade of Kaunas was started. 1660 king Jonas Kazimieras ordered to drive the Russians out and liberate Kaunas. A special plan was worked out and in December 26, 1661 the Lithuanian army liberated Kaunas.